

ELMİ İŞ

Beynəlxalq elmi jurnal

SCIENTIFIC WORK

International scientific journal

aem.az

ISSN: 2663-4619
e-ISSN: 2708-986X

XIII RESPUBLIKA ELMİ QAYNAQLAR KONFRANSI

XIII REPUBLICAN CONFERENCE
OF SCIENTIFIC SOURCES

27.06.2023

ELMİ İŞ
Beynəlxalq elmi jurnal
İmpakt Faktor: 2.255

XIII RESPUBLİKA ELMİ QAYNAQLAR KONFRANSI

DOI: <https://doi.org/10.36719/2663-4619/2023/4/13>

SCIENTIFIC WORK
International scientific journal
Impact Factor: 2.255

XIII REPUBLICAN CONFERENCE OF SCIENTIFIC SOURCES

27.06.2023

Bakı – Bakı
2023

Jurnal 25.04.2007-ci ildə
Azərbaycan Respublikası Ədliyyə
Nazirliyi Mətbu nəşrlərin
reyestrinə daxil edilmişdir.
Reyestr № 2212

The journal is included in the
register of Press editions of the
Ministry of Justice
of the Republic of Azerbaijan on
25.04.2007.

Registration No. 2212

Redaksiyanın ünvanı
Az1073, Bakı şəh.,
Mətbuat prospekti 529,
“Azərbaycan” nəşriyyatı,
6-cı mərtəbə

Editorial address
Az1073, Baku,
Matbuat avenue 529,
“Azerbaijan” Publishing House,
6-th floor

Tel.: +994 50 209 59 68
+994 55 209 59 68
+994 99 809 67 68
+994 12 510 63 99

e-mail
aem.konfrans@aem.az

Beynəlxalq indekslər / International indices

ISSN: 2663-4619
e-ISSN: 2708-986X
DOI: 10. 36719

TƏŞKİLAT KOMİTƏSİ

Sədr

Prof. Dr. Əmir ƏLİYEV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan

Sədr müavinləri

Tədqiqatçı Mübariz HÜSEYİNOV, Azərbaycan Elm Mərkəzi / Azərbaycan

Prof. Dr. Mahirə HÜSEYNOVA, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti /
Azərbaycan

Məsul katib

Assoc. Prof. Dr. İlham MƏMMƏDLİ, AMEA Ədəbiyyat İnstitutu / Azərbaycan
m_ilham63@mail.ru

ÜZVLƏR

Prof. Dr. Vaqif ABBASOV, AMEA Neft-Kimya Prosesləri İnstitutu / Azərbaycan

Prof. Dr. İbrahim CƏFƏROV, AMEA / Azərbaycan

Prof. Dr. Elşad QURBANOV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan

Prof. Dr. Ceyran MAHMUDOVA, Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət
Universiteti / Azərbaycan

Prof. Dr. Qəzənfər KAZIMOV, AMEA Dilçilik İnstitutu / Azərbaycan

Prof. Dr. Eldar QASIMOV, Azərbaycan Tibb Universiteti / Azərbaycan

Prof. Dr. Şirindil ALIŞANOV, AMEA Ədəbiyyat İnstitutu / Azərbaycan

Prof. Dr. Nigar VƏLİYEVA, Azərbaycan Dillər Universiteti / Azərbaycan

Prof. Dr. Zahid MƏMMƏDOV, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti /
Azərbaycan

Prof. Dr. Məhərrəm MƏMMƏDLİ, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan

Prof. Dr. Anar İSGƏNDƏROV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan

Prof. Dr. Şahnaz ŞAHBAZOVA, Azərbaycan Texniki Universiteti / Azərbaycan

Prof. Dr. Elşad MİRƏŞİR OĞLU, Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında
Dövlət İdarəçilik Akademiyası / Azərbaycan

Prof. Dr. Şikar QASIMOV, Azərbaycan Texniki Universiteti / Azərbaycan

Prof. Dr. Şahlar BABAYEV, Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti / Azərbaycan

Assoc. Prof. Dr. Həbibə ALLAHVERDİYEVA, Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu /
Azərbaycan

Assoc. Prof. Dr. Arif HÜSEYNOV, Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti /
Azərbaycan

Assoc. Prof. Dr. Nəriman SEYİDLİYEV, AMEA Dilçilik İnstitutu / Azərbaycan

Assoc. Prof. Dr. Şəkər MƏMMƏDOVA, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan

Assoc. Prof. Dr. Rəşid CABBAROV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan

Assoc. Prof. Dr. Asiman QULIYEV, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti / Azərbaycan

Assoc. Prof. Dr. Aydan XƏNDAN, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan

Dr. Elçin HÜSEYN, Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti / Azərbaycan

THE ORGANIZING COMMITTEE

Chairman

Prof. Dr. Amir ALIYEV, Baku State University / Azerbaijan

Deputy chairman

Researcher Mubariz HUSEYINOV, Azerbaijan Science Center / Azerbaijan

Prof. Dr. Mahira HUSEYNOVA, Azerbaijan State Pedagogical University / Azerbaijan

Executive secretary

Assoc. Prof. Dr. İlham MAMMADLI, ANAS Institute of Literature / Azerbaijan
m_ilham63@mail.ru

MEMBERS

Prof. Dr. Vagif ABBASOV, Institute of Petrochemical Processes of ANAS / Azerbaijan

Prof. Dr. Ibrahim JAFAROV, ANAS / Azerbaijan

Prof. Dr. Elshad GURBANOV, Baku State University / Azerbaijan

Prof. Dr. Jeyran MAHMUDOVA, Azerbaijan State University of Culture and Arts / Azerbaijan

Prof. Dr. Gazanfar KAZIMOV, Institute of Linguistics of ANAS / Azerbaijan

Prof. Dr. Eldar GASIMOV, Azerbaijan Medical University / Azerbaijan

Prof. Dr. Shirindil ALISHANOV, Institute of Literature of ANAS / Azerbaijan

Prof. Dr. Nigar VALIYEVA, Azerbaijan University of Languages / Azerbaijan

Prof. Dr. Zahid MAMMADOV, Azerbaijan State Economic University / Azerbaijan

Prof. Dr. Maharram MAMMADLI, Baku State University / Azerbaijan

Prof. Dr. Anar ISGANDAROV, Baku State University / Azerbaijan

Prof. Dr. Shahnaz SHAHBAZOVA, Azerbaijan Technical University / Azerbaijan

Prof. Dr. Elshad MIRBASHIR OGHLU, Academy of Public Administration under the President of the Republic of Azerbaijan / Azerbaijan

Prof. Dr. Shikar GASIMOV, Azerbaijan Technical University / Azerbaijan

Prof. Dr. Shahlar BABAYEV, Azerbaijan State Agrarian University / Azerbaijan

Assoc. Prof. Dr. Habiba ALLAHVERDIYEVA, Nakhchivan Teachers' Institute / Azerbaijan

Assoc. Prof. Dr. Arif HUSEYNOV, Azerbaijan State Agrarian University / Azerbaijan

Assoc. Prof. Dr. Nariman SEYIDALIYEV, Azerbaijan language / Azerbaijan

Assoc. Prof. Dr. Shakar MAMMADOVA, Baku State University / Azerbaijan

Assoc. Prof. Dr. Rashid JABBAROV, Baku State University / Azerbaijan

Assoc. Prof. Dr. Asiman GULIYEV, Azerbaijan State University of Economics / Azerbaijan

Assoc. Prof. Dr. Aydan KHANDAN, Baku State University / Azerbaijan

Dr. Elchin HUSEYN, Azerbaijan State University of Oil and Industry / Azerbaijan

HUMANİTAR VƏ İCTİMAİ ELMLƏR
HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES

Elnarə Putayeva
Azərbaycan Dillər Universiteti
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
pedaqoji.ing.fr@mail.ru

AMERİKAN İNGİLİSCƏSİNİN TARİXİ İNKİŞAF
MƏRHƏLƏLƏRİ

Açar sözlər: amerikan ingiliscəsi, dialekt, müstəmləkələr, tarixi inkişaf, dövrləşmə

Keywords: american english, dialect, colonies, historical development, periodization

Hər hansı bir dildə olduğu kimi, amerikan ingiliscəsinin tarixinin də Amerika Birləşmiş Ştatlarının inkişaf tarixi ilə sıx bağlı olduğunu söyləmək mümkündür. Belə ki, XVII əsrin əvvəllərində müstəmləkə sakinləri öz dillərini Amerikada yaymaq qərarına gəldilər. Müxtəlif dialekt daşıyıcıları qərbə və cənuba doğru yayılmağa başladılar. Bütün dünyanın müxtəlif ölkələrindən bura axın edən mühacirlər hal-hazırda da eşitdiyimiz dialektik müxtəlifliyə səbəb olmuşdular. Bəzi dilçilərin də iddia etdiyi kimi, müstəmləkələr 2-3 əsr əvvəl yaransaydı, amerikan ingiliscəsi Britaniya variantından tam bir dil kimi fərqlənərdi. Eyni dilin iki müxtəlif variantı kimi deyil, iki müxtəlif dil kimi meydana gələ bilərdi.

1607-ci ildə Şimali Amerikada ilk ingilis koloniyası meydana gəldi. Yeni materikdə məskunlaşan təkcə ingilislər deyildi: almanlar, fransızlar, hollandlar, ispanlar, isveçlilər,

norveçlilər və hətta ruslar da “yeni torpaq”lara köç etmişdilər. Lakin ingilislər sayca üstünlük təşkil edirdi, belə ki, mühacirlər arasında onların payı təxminən 80% idi. İngilislərin sayca dominantlığı ingilis dilinin birləşdirici dil olması üçün zəmin yaratmış oldu.

O dövrdə İngiltərədə danışılan ingilis dili müasir variant ilə müqayisədə daha heterogen hesab oluna bilər. Belə ki, bir çox regional və sosial dialektlərin olması, fərqli bölgələrdən olan insanların bu dildən istifadə etməsi, müxtəlif sosial təbəqələrin nümayəndələrinin danışdığındakı fərqliliklər variantlaşmaya zəmin yaratmış oldu. Amerikaya köç edənlər arasında aşağı və orta zümrələrin nümayəndələrinin üstünlük təşkil etməsi yeni yaranan variantın daha sadə qrammatik, orfoqrafik və fonetik qaydalara əməl edilməsinin zəruriliyini ortaya çıxarmış oldu.

Görünür, heterogen əhali hər cür dialektlərin və dil fərqlərinin yaranmasına səbəb olmalı idi. Dil və mədəniyyətlərin qarışması prosesi intensiv və davamlı şəkildə baş verirdiyindən, fərqli dialektlərin formalaşmasına vaxt məhdudluğu mane olurdu. İnsanlar qeyri-ixtiyari olaraq vahid və standart bir dildə danışmağa çalışırdılar. Beləliklə, ingilis dilinin “Amerika” versiyası daha homogen xarakter daşımağa başladı.

Amerikan ingiliscəsi 2 əsas inkişaf yolu keçmişdir (Nizkodubov, 2006: 97):

1. Erkən inkişaf dövrü – XVII əsrin əvvəllərindən XIX əsrin sonunadək. Bu dövr amerikan dialektlərinin formalaşdığı dövr kimi xarakterizə olunur.

2. Ədəbi dilin formalaşması dövrü – XIX-XX əsri əhatə edərək ədəbi dilin sabitləşməsinə xidmət edən dövr.

Amerikan ingiliscəsinin erkən inkişaf dövrü:

Amerikan ingiliscəsinin erkən inkişaf dövrü lüğət fondunun intensiv zənginləşməsi ilə xarakterizə olunurdu. Qrammatik qaydalar və ya tələffüz normaları yavaş-yavaş və

hiss olunmadan dəyişsə də, yeni sözlər, sözün əsl mənasında, “göz önündə” dilə nüfuz edirdi. Bir neçə onilliklər ərzində amerikan ingiliscəsi dildə mövcud olmayan yüzlərlə yeni söz əldə edildi.

Lüğət fondunun intensiv şəkildə zənginləşməsinin bir neçə səbəbi var idi. Birincisi, kolonistlər adlandırılmalı olduqları bir çox yeni fenomenlə qarşılaşdılar. İkincisi, müxtəlif xalqların nümayəndələri hər zaman sıx ünsiyyətdə olurdular və bu qarşılaşmalarda hər xalqın söz ehtiyatı müəyyən dərəcədə artmış olurdu. Üçüncüsü, yeni amerikalılar sıfırdan bir cəmiyyət və dövlət qurduqlarından, adlandırmağa ehtiyac duyulan yeni qurumlar və qanunlar yaradırdılar.

Ədəbi dilin inkişaf dövrü (2):

XIX əsrdə ABŞ əhəmiyyətli dərəcədə genişləndi, ölkədə sənaye inkişaf etməyə başladı. Bu dövrdə, əsasən şəhərlərin, nəqliyyatın və infrastrukturun inkişafı ilə əlaqəli yeni bir lüğət fondu meydana çıxdı. Qrammatik qaydalar bir qədər sadələşdirildi, tələffüz normaları ölkə daxilində standart xüsusiyyətlər əldə etmiş oldu.

Bu dövrdə amerikan ingiliscəsinin elmi tədqiqi geniş vüsət almağa başladı. Dilçilər bu variantın xarakterik cəhətlərini, ingilis versiyasından fərqlərini, işlənmə xüsusiyyətlərini araşdırmağa başladılar. Bəzi tədqiqatçılar amerikan variantını sadələşdirilmiş dil hesab etsələr də, digərləri amerikanizmləri maraqla tədqiq edərək onların daha da möhkəmləndirilməsi fikrini müdafiə edirdilər (Nizkodubov, 2006: 98-99).

İngilis dilinin amerikan versiyasının öyrənilməsinə və inkişafına dilçi N.Vebsterin töhfəsi əhəmiyyətli dərəcədə vacib hesab olunur. Belə ki, dilə vahid standartlar tətbiq etmək məqsədilə görkəmli dilçi böyük bir əsərin – amerikalıların onilliklər boyu öyrəndiyi bir lüğətin ərsəyə çıxmasına səbəb olmuşdur. N.Vebsterin ölümündən sonra Merriam qardaşları

lüğətin yenidən nəşr hüquqlarını satın aldılar və bu lüğət hal-hazırda “Merriam-Vebster lüğəti” kimi tanınır (3).

Ədəbiyyat

1. Nizkodubov, Q.A. (2006). Sovremenniy etap v istoryy razvitiya amerikanskogo varianta angliyskogo yazika. Tomsk: Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo pedaqqoqicheskogo universiteta. № 4(55), s.96-101.
2. Istoriya amerikanskogo varianta angliyskogo yazika.
<https://lingua-airlines.ru/articles/istoriya-amerikanskoqo-varianta-anglijskoqo-yazyka/>
3. Amerikanskiy angliyskiy: osobennosti vozniknoveniya i upotrebleniya.
<https://www.native-english.ru/articles/american-english>

Gulshan Maharramova

Azerbaijan University of Languages

Doctor of Philosophy in Philology

gulshan.maharramova@mail.ru

Orcid: <https://orcid.org/0000-0003-4681-0204>

FACTORS CHARACTERIZING THE COMMUNICATIVE QUALITY OF SPEECH

Keywords: *communication, quality indicators of speech, accuracy and relevance, clarity and richness, sincerity and purity*

Açar sözlər: *ünsiyyət, nitqin keyfiyyət göstəriciləri, dəqiqlik və aktualıq, aydınlıq və zənginlik, səmimilik və saflıq*

One of the crucial issues of the modern era is the training of personnel with high knowledge, skills and intelligence who meet the global challenges of the contemporary world and ensure the interests of national State system of countries. Today, special attention is paid to the expansion of relations between the states in diverse directions, to the proper recognition of the national identity, values and territorial integrity of the people on a world scale, to the creation of conditions for the perfect education of the growing generation, and to the improvement of the professionalism of those who teach and get education. In this regard, one of the foremost conditions of education is to provide adolescents with knowledge and skills, as well as professional speech that will form the habit of properly presenting themselves to the world, in order to train highly qualified personnel. Inasmuch as, as mentioned in the sources, "communication has a social nature, it is an integral part of human interaction, a complex, multi-planned process of establishing and developing relationships

arising from the requirements of joint activity, cognitive or emotional-evaluative information exchange" (Mammadli, 2021: 8). In the educational process, students are taught various elements of speech technology, among which the requirements determining the level of communication culture has a special place. Those communicative qualities can also be called a system of instructions that determine the perfection of speech. Actuality, richness, accuracy, sincerity, communication, purity, expressiveness, etc. of the speech qualities are considered the essential elements of perfect communication.

The relevance of the speech means the correspondence of its content, language means to the goals and tasks of communication, and the originality of the idea. Actual speech depends on the topic of the information being conveyed, its content and the appropriateness of the level of the audience. Obviously, the speaker's ability to present himself is also major factor here. Actuality includes divergent levels of speech, where stylistic, contextual, individual-psychological motives are of great significance.

The accuracy of speech is the selection of lexical units aimed at the concrete expression of the thought, which is based on the concreteness of the concept in the presentation of the notion. As it were, contrasting words corresponding to that concept, reflecting separate or close meanings, should clarify their semantics in the context and must be utilized that is appropriate to the text. The French linguist Pellisier wrote that "after the mastery of thinking, the most difficult is the mastery of speaking." The exact choice of words, the construction of expressions, the use of figures and tropes (metaphors), the exact construction of the text, and logic are decisive for any speech" (Shiriyev, 2014: 41-42).

The more the speech is based on a rich base, the more information it has. One of the urgent conditions for the richness

of speech and having a good communicative quality of speech is to have a rich vocabulary.

Speech clarity can be understood in several contexts, where two main aspects should be taken into account. The first is that the speaker has perfect knowledge of the object of speech. That is, the more detailed a person's information about the object is, that person's speech will be clearer. On the other hand, clarity of speech in terms of diction is also of great importance in communicative practice.

The sincerity of the speech is realized when there are realities and truths behind the speech, and the communication is based on the interests of the opposite side and can convince that person. The interesting point is that some people who encourage people to do various negative activities on social networks share such written and oral speeches on their platforms that convince the masses that even if there are lies and hypocrisy behind those facts, a certain group of users cannot feel it and become victims of that trick.

The purity of the speech determines the compliance of the vocabulary of the constructed text with the norms of the literary language. Thus, this communicative quality, which is a direction of the lexical norm, prevents the use of non-common vocabulary in speech - dialect words, vulgarisms, barbarisms, slang words, including inappropriate borrowings. Present-day, a kind of "normalization" of violations of the purity of speech in the mass media and in the electronic space is a serious concern.

Certainly, it is possible to talk about the factors determining the communicative quality of speech on a broader level. However, based on the above, it can be said that having a beautiful speech depends on the individual qualities of each person. Therefore, as the younger generation get a perfect education, their way of thinking also develops well, and as a

result, each member of society with rich thinking is distinguished by his/her speech culture.

Reference

1. Mammadli, N. (2021). Business and academic communication in the Azerbaijani language (Textbook for higher schools). Baku: Science and Education.
2. Shiriyev, F. (2014). Speech culture and communication of the Azerbaijani language. Baku: Science and Education.

Firuzə Kərimova

Azərbaycan Dövlət Gömrük Akademiyası
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
dr.gatibe@gmail.com

MƏTNLƏRİN PRAQMATİK TƏSNİFATI VƏ TƏRCÜMƏ ANLAYIŞI

Açar sözlər: tərcümə, mətn, pragmatika, diskurs, təsnifat

Keywords: translation, text, pragmatics, discourse, classification

Dil insanlar arasında ən mühüm ünsiyyət vasitəsi olmaqla özünü şifahi və yazılı şəkildə göstərir. Nitq fəaliyyətinin bu iki növünün hər birinin özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır. Şifahi nitq və yazılı nitq qarşılıqlı əlaqədə fəaliyyət göstərir, inkişaf edirlər. Yazılı nitq özünü funksional üslublar şəklində göstərir. Funksional üslublar şəklində özünü göstərən nitq fəaliyyəti məqsədli xarakter daşıyır. Əmtəəşünaslıq-kommersiya sahəsi ilə bağlı olan nitq fəaliyyətində də həm müvafiq leksik ehtiyatın seçilməsində, həm də müvafiq sintaktik konstruksiyaların tərtibi və təşkilində müəyyən kommunikativ məqsəd və niyyət özünü büruzə verir.

Bədii üslub, elmi-texniki üslub və rəsmi-işgüzarlıq üslubu Azərbaycan dilinin əsas funksional üslublarıdır. Həmin üslublar heç də eyni dərəcədə dərinədən öyrənilməmişdir. Azərbaycan dilçiliyində ən çox bədii və rəsmi-işgüzarlıq üslubları diqqət mərkəzində olmuşdur. Elmi-texniki üslub nisbətən məhdud dairədə öyrənilmişdir. Rəsmi-işgüzarlıq üslubunun təzahür formaları olduqca müxtəlifdir. Onların özü də dilçi mütəxəssislər tərəfindən qeyri-bərabər öyrənilmişdir. Məsələn, əmtəəşünaslıq-kommersiya sahəsinə aid olan nitq əsərləri tədqiqatçıların diqqətindən kənar qalmışdır, halbuki

o, nitq fəaliyyətinin maraqlı sahələrindən biridir və onu bilmədən rəsmi-işgüzarlıq üslubunun bütün xüsusiyyətlərinə dərinlən bələd olmanın mümkünliyünü düşünmək doğru olmazdı. Həmin mövzunun seçilməsi məhz belə bir zərurət ilə bağlı olmuşdur. Mövzunun seçilməsi zamanı başqa bir cəhət də nəzərə alınmışdır. Bu tədqiqat işində Azərbaycan dilində əmtəəşünaslıq-kommersiya sahəsinə aid olan nitq əsərləri onların ingiliscə variantları (tərcümələri) ilə müqayisədə nəzərdən keçirilir. Bu, tədqiq edilən sahədə azərbaycanca və ingiliscə mətnlərin tərtibində hansı qanunauyğunluqlar və özünəməxsusluqların özünü göstərdiyini aşkar etmək baxımından maraqlıdır. Daha bir aspekt mövcud mətnlərin mətn dilçiliyi baxımından öyrənilməsi ilə bağlıdır.

Tərcümə insanlar arasında ünsiyyətin növlərindən biridir. O, nitqin həm şifahi, həm də yazılı formalarında işə yarayır. Tərcümə nəzəriyyəsi nitqin bu iki növünün təqdim etdiyi materialların öyrənilməsi əsasında inkişaf edərək formalaşmışdır. Ona görə də ilk növbədə, görünür, «Tərcümə nədir? O, sənət növüdür, yoxsa elm? O hansı prinsiplərə əsaslanmalı, hansı prinsiplər əsasında aparılmalıdır?» kimi suallara cavab vermək lazımdır.

Tərcümə nəzəriyyəsi keçən yüzilliyin 50-60-cı illərində formalaşmağa başlamışdır, amma tərcüməyə maraq hələ 20 əsr bundan əvvəl, antik dövrdə özünü göstərmişdir. Məsələn, qədim Romada tərcümə dilinin qanunlarını nəzərə alıb, orjinalın özünəməxsusluğunu saxlayan tərcümə nümunəvi tərcümə hesab olunmuş (Fridman, 1975: 36).

M.T.Siseron belə hesab edirmiş ki, sözləri yox, fikirləri, hərfi yox, mündəricəni öz dilinin şərtləri və ruhuna uyğun olaraq tərcümə etmək lazımdır.

Tərcümədən irəli gələn problemlər bütün əsrlər boyu olmuşdur və hər əsrdə də onlar dövrün tələblərinə uyğun

şəkildə həll edilmiş və ya onların həlli istiqamətində səylər göstərilmişdir.

«Tərcümə nədir?» sualına verilən cavablar tərcümə anlayışının əsrlər boyu necə dəyişdiyini çox aydın şəkildə nümayiş etdirir.

A.V.Fyodorov yazır: «Tərcümə etmək bir dilin vasitələrilə əvvəllər başqa dilin vasitələrilə ifadə olunmuşu düzgün və tam ifadə etmək deməkdir» (Fedorov, 1982: 5).

A.S.Barxudarova görə, «Tərcümə bir dildə olan nitq əsərinin onun məzmun planının, yəni mənasının, məzmununun saxlanması şərti ilə başqa bir dildə nitq əsərinə çevrilməsi prosesinə deyilir» (Barkhudarov, 1975: 11).

Bolqar tədqiqatçısı A.Lilova tərcüməyə aşağıdakı şəkildə tərif verir: «Tərcümə spesifik fəaliyyət olub, bir dildə mövcud olan mətnin (əsərin) başqa dildə yenidən yaradılmasıdır. O, məzmunun invariantlığını və orijinalın keyfiyyətini, eləcə də müəllif etibarlılığını saxlayır» (Musayev, 1980: 32-35). Müəllif tərcümə sözünün iki mənasını – a) tərcümə proses kimi, b) tərcümə bu prosesin nəticəsi kimi – qeyd edir və onları qarşılıqlı əlaqədə götürməyin zəruriliyini bildirir. Lakin onların birinin o biri ilə əvəz edilməsini müəllif yolverilməz hesab edir.

İ.V.Göte tərcümə problemini məzmunun mütabiqliyi müqabilində formanın qeyri-mütabiqliyindən ibarət hesab edir (Lingvisticheskiy problemi perevoda, 1981: 3).

Lakin məzmun orijinalda və tərcümədə heç də həmişə mütabiq ola bilmir. Məzmunla həddən artıq aludəlik göstərmək formanın ziyanına olduğu kimi, formaya həddən çox fikir vermək də məzmunun ziyanına ola bilər. Həmin amil tərcümənin keyfiyyətinə xeyli təsir edir: o, yerinə görə hərfi, yerinə görə də sərbəst tərcümə etmək şəkildə özünü göstərir. Həmin cəhətə görə tərcüməyə şübhə ilə yanaşanlar, onu təqdir

edənlər, lazımlı bir fəaliyyət sahəsi kimi bəyənlər də olmuşdur.

P.fon Humboldt yazırdı: «Hər bir tərcümə mənə həllolunmaz bir məsələni həll etmək təşəbbüsü kimi təsir bağışlayır; zira tərcüməçi dilemma qarşısında qalır: o ya ənənəvi təmayüllər və öz millətinin dilinin ziyanına olaraq, orijinala həddən çox yaxın olur, ya da əksinə, orijinalı öz dilinin xüsusiyyətləri və milli zövqə qurban verir. Bu iki təhlükənin hər ikisindən yaxa qurtarmaq nəinki çətindir, həm də mümkün deyildir» (Munen, 479).

Tərcümənin yalnız iki növü vardır: ya hərfi tərcümə, ya da sərbəst tərcümə. Amma biz hesab edirik ki, tərcümənin onların hər ikisinə məxsus olan xüsusiyyətləri özündə birləşdirən üçüncü bir növü də vardır.

J.Göte tərcümə haqqında belə fikirdə idi ki, tərcümənin tam dəyərli olması barəsində nə deyirlər- desinlər, o, insanlar arasında ünsiyyətin ən vacib və ən mühüm vasitələrindən biridir.

Həmin fikirlər bədii tərcüməyə aiddir, ancaq bununla belə onlar eynilə mətnin başqa formalarına, o cümlədən rəsmi üslub nümunələrinə də şamil edilə bilər. Ona görə də tərcümənin sərhədləri və keyfiyyətləri məsələsi ilə daha çox ədəbi simalar, mədəniyyət xadimləri, tənqidçilər məşğul olmuşlar.

A.S.Puşkin belə hesab edirdi ki, hər bir dilin özünün tərkibləri, şərti ritorik fiqurları, şərti ifadələri vardır ki, başqa dilə müvafiq sözlərlə tərcümə edilə bilməz.

Orijinala yaxınlıq əsərin hərfinin yox, ruhunun verilməsindən ibarətdir. Hər bir dilin onun yalnız özünə mənsub olan vasitələri, xüsusiyyətləri və xassələri vardır ki, hansısa obrazı, yaxud ifadəni, ibarəni vermək üçün tərcümədə onları tamamilə dəyişdirmək lazım gəlir.

Azərbaycanda tərcümə işinin nəzəri və praktik cəhətləri ilə yaxından məşğul olmuş xalq yazıçısı, akad. M.İbrahimov və

akad. M.A.Dadaşzadə bu sənətin bir sıra cəhətlərinə dair mühüm mülahizələr söyləmişlər.

M.İbrahimov «Tərcümə sənəti» məcmuəsinə yazdığı müqəddimədə bədii tərcüməni yaradıcılıq işi kimi dəyərləndirir.

O belə hesab edir ki, bədii tərcümənin nəzəriyyəsi kimi özü də mürəkkəb bir hadisədir. Burada şablon, standart priyomlar işə yaramır. Tərcüməçi bədii sözlə, bədii ifadə ilə adi söz, adi ifadə arasındakı fərqi duymalıdır. Elə obrazlı ifadələr, təşbihlər və idiomlarla rastlaşırıq ki, onların müstəqil tərcüməsi mümkün deyil. Belə hallarda həmin ifadə və idiomların başqa dillərdə necə verildiyinə fikir vermək lazımdır (Tyartsmya syanyati, 1990: 9).

Tərcümə təcrübəsindən öyrənirik ki, Azərbaycan dilinə əsər tərcümə edərkən tərcüməçi orijinalın bədii-ideya məzmununu ancaq Azərbaycan dilinin qüdrəti sayəsində ifadə edə bilər. Tərcüməçi hər iki dili bilməlidir, ancaq o tərcümə etdiyi dili daha yaxşı bilməlidir.

Tərcüməçi ana dilinin zəngin xəzinəsindən istifadə etməyi bacarmalıdır. Artıq isbat olunmuşdur ki, ən yaxşı tərcüməçi ana dilini bilən və ondan yaradıcı şəkildə istifadə etməyi bacaran tərcüməçidir.

Ədəbiyyat

1. Fridman, L.G. (1975). K voprosu o sverkhfrazovyykh yedinit'sakh. V kn. Teoreticheskiye problemy sintaksisa sovremennykh indoyevropeyskikh yazykov. L., s.211-217.
2. Fedorov, A.V. (1982). Osnovy obshchey teorii perevoda. M.
3. Barkhudarov, A.S. (1975). Yazik i perevod. Voprosi obshey i chastnoy teoryy perevoda. M., 240 s.
4. Musayev, O. (1980). İngilis və Azərbaycan dillərində sözlərin sırası. Bakı: Azər tədris nəşr, 84 s.

5. Lingvisticheskiy problemi perevoda. (1981). Sb. Statey. M.,
MQU, 80 s.
6. Munen, Zh. Lingvisticheskoe problemi perevoda. Perevod kak
yazikoboy perevoda.
<http://www.philology.ru/linguistics.htm>
7. Tyartsmya syanyati. (1990). Baky: Yelm, 344 s.

Gülmar İsrailova

Azərbaycan Dillər Universiteti
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
gulmar.aliyeva@gmail.com

DİLİN KOQNİTİV NƏZƏRİYYƏSİNDƏ ÜÇ ƏSAS İSTİQAMƏTƏ DAİR

Açar sözlər: koqnitiv psixologiya, psixolinqvistika, insan davranışı, integrasiya, istiqamət, linqvokulturologiya

Keywords: cognitive psychology, psycholinguistics, human behavior, integration, direction, linguoculturology

Koqnitiv dilçiliyin inkişaf tarixində dilin koqnitiv nəzəriyyəsinin ayrıca elmi fən kimi paralel olaraq üç istiqamət inkişaf etməkdədir. Birinci istiqamət koqnitiv dilçiliyin formalaşmasını ümumi koqnitiv elmin inkişafı ilə əlaqələndirir. “İnsan informasiya emalı sistemi kimi öyrənilməli, insan davranışı isə daxili vəziyyətlər baxımından təsvir və izah edilməlidir” kimi mərkəzi ideyanı irəli sürür. insanın” (Demyankov, 1994: 17). Bu yanaşma ilə koqnitiv elm ümumiyyətlə insan beynində baş verən psixoloji proseslər sahəsində fəaliyyət göstərən ümumi prinsiplər haqqında bilik sahəsi kimi tanınır (Kubryakova, 1994: 34). Bu məsələnin fonunda ümumi psixologiyadakı inkişafı xüsusi inkişaf və intensivlik aldı və onun daxilində koqnitiv psixologiya inkişaf etməyə başladı.

Sonuncu daha sürətlə inkişaf etdi, çünki koqnitiv psixologiyadakı tədqiqatlar psixologiya və dilçiliyin - psixolinqvistikanın kəsişməsində formalaşmış möhkəm maddi bazaya malikdir. Koqnitiv psixologiya dəyərləri və hətta problemləri psixolinqvistikadan götürür. Və eyni zamanda, koqnitiv psixologiya, psixolinqvistikadan fərqli olaraq, ümumi

koqnitiv nəzəriyyəsinə daxil olan bir sıra elmlərlə inteqrasiya baxımından daha geniş məqsəd və vəzifələr göstərmişdir (Kubryakova, 1994: 41).

Başqa sözlə desək, koqnitiv psixologiyanın toxumları psixolinqvistik nəzəriyyənin münbit zəmininə düşüb və bu məkanda inkişaf etməyə başlayıb.

Koqnitiv dilçiliyin dərinliklərində və fonunda formalaşan ikinci istiqamət Z.D.Popova və İ.A.Sterninin rəhbərliyi ilə Voronej Universitetinin alimlərinin Kemerovo Universitetinin bir qrup alimi ilə birgə işlərində istifadə edilmiş semantik-koqnitiv yanaşmadır. M.V.Pimenova, O.O.Borinskina, E.A.Pimenov və başqaları.

Bu komandaların işinin nəticələri linqvokoqnitiv tədqiqatın bütün perimetri boyunca çoxsaylı elmi inkişaf və məqalələr idi. Bunlar arasında “Koqnitiv dilçilik” (Z.D.Popova, İ.A.Sternin) və “Koqnitiv dilçiliyə giriş” (M.V.Pimenova) xüsusilə qeyd etmək olar. Bu silsilədə N.N.Boldirevin “İdrak semantikasi” monoqrafiyasını ayrıca qeyd etmək lazımdır (Popova, Sternin, 2010: 314).

Koqnitiv dilçiliklə xüsusi münasibəti və əlaqəsi olan üçüncü elmi istiqamət dil faktlarının və insanın linqvistik qabiliyyətlərinin linqvokulturoloji təsviridir. Bu yanaşmanın əsas məqsədi linqvistik anlayışlar sisteminin, onların konkret milli mədəniyyətin (lingvokulturologiyanın) elementləri kimi daxili formasının milli mentalitet və etnopsixoloji dəyərlərlə bağlılığının kvalifikasiyası və təsvirindən ibarətdir (Milevskaya, 2003).

Eyni zamanda qeyd etmək lazımdır ki, koqnitiv dilçiliyin yuxarıda qeyd olunan sahələri heç bir halda bir-birinə zidd deyildir. Onlar dil və təfəkkürün spesifik korrelyasiyasının ümumi konseptual bazasına malikdirlər ki, bu da “daxili, zehni təmsilləri manipulyasiya etmək” üsuludur (Petrov, 1990: 228).

V.V.Petrov, J.Fodorun idrak nəzəriyyəsini izah edərək, onun tədqiqatının nəticəsini - subyektin psixoloji vəziyyətinin spesifik təfəkkür dili kimi təqdim edilməsinin şərhini xüsusilə vurğulayır və J.Fodorun təsnifatına görə psixoloji vəziyyətlər daxili vəziyyətlərə eyniləşdirilir, inanclar, fikirlər, qavrayışlar, şəxsi qiymətləndirmələr və s (Petrov, 1990: 228). Və prinsipcə, J.Fodor “Təfəkkür dili” müstəvisində baş verən hər şeyi koqnitiv psixologiyaya əsaslanaraq izah edir, eyni zamanda, təfəkkür dilinin idrakının xüsusi funksional xassəsi olduğunu iddia edərək, “təfəkkür dili əldə olunmur, lakin anadangəlmədir” (Petrov, 1990: 230).

Deyilənlərin bir mənası var: koqnitiv dilçiliyin müxtəlif nəzəri sahələri təfəkkür psixologiyasından bir sözün psixoloji strukturuna yaxınlaşma/divergensiya amplitudasına malikdir. Bu isə o deməkdir ki, hətta eyni koqnitiv dilçilik daxilində elmlərin (və ya elmi sahələrin) sərhədləşməsi yolları açıqdır: dil sisteminin ayrı-ayrı səviyyələri üzrə monoqrafik tədqiqatların nümunələri artıq nəşr olunur.

Onlar arasında N.N.Boldırevanın “Koqnitiv semantika (leksikon)”, G.G.Slışkinin “Linqvistik və mədəni anlayışlar və metakonseptlər”, B.Y.Normanın “Rus dilinin koqnitiv sintaksisi”, E.S.Kubryakovanın “İdrak nöqtəyi-nəzərindən nitq hissələri”, Z.D.Popova, A. Sterninin “Koqnitiv linqvistikası” adlı işləri xüsusi olaraq qeyd etmək lazımdır.

Ədəbiyyat

1. Demyankov, V.Z. (1994). Koqnitiv dilçilik bir növ şərhçi yanaşma kimi, dilçilik məsələləri. № 4, s.17-32.
2. Kubryakova, E.S. (1994). İdrakçılığın formalaşmasının ilkin mərhələləri: Linqvistika, psixologiya, idrak elmi, dilçilik məsələləri. № 4, s.34-37.
3. Popova, Z.D., Sternin, I.A. (2010). Koqnitiv dilçilik. M.: AST Şərq-Qərb, 314 s.

4. Milevskaya, V. (2003). Diskurs və mətn kateqoriyası kimi uyğunluq (idrak-funksional və kommunikativ-praqmatik aspektlər). Müəllif. Diss ... doc. filol. elmlər. M.
5. Petrov, V.V. (1990). Jerry Fedor: düşüncənin idrak ölçüsü. Konseptualizasiya və məna. Sat. elmi əsərlər. Sib. otd. SSRİ Elmlər Akademiyası. Novosibirsk, s.227-233.

Jalə Zeynallı
Bakı Dövlət Universiteti
doktorant
j.zeynalli95@gmail.com

QƏDİM YAZILI ABİDƏLƏR VƏ ƏDƏBİYYAT ƏSASINDA ƏSKİ TÜRK TOPLUMLARINDA QADIN HÜQUQLARI VƏ QADINA MÜNASİBƏTİN ANALİZİ

Açar sözlər: türklər, qadın hüquqları, qədim abidələr, ədəbiyyat

Keywords: turks, women's rights, ancient monuments, literature

Türklər qədim zamanlarda, hələ ilk dövlət quruluşlarının yarandığı vaxtda köçəri həyat sürdüyü üçün onların hüquq sistemi və insan hüquqlarının ilkin cürcətiləri barədə ətraflı məlumat vermək çətindir. Lakin onu deyə bilərik ki, ən qədim zamanlarda belə türk mədəniyyətində insanın aşağılanması, kölələşdirilməsi, hüquqlarının tamamilə əlindən alınması kimi hallara kütləvi rast gəlinmir. XIX əsrə qədər bir çox aparıcı dünya mədəniyyətlərində köləlik anlayışı mövcudluğunu davam etdirdiyi halda türk cəmiyyətlərində bu ənənə heç vaxt hakim olmamışdır. Qədim oğuzların həyat tərzinə nəzər saldıqda isə siniflərə bölünməyən, təbəqələşmənin olmadığı bir cəmiyyət görürük. Türk cəmiyyətlərində köləlik rejiminin olmamasının bir səbəbi də, bu rejim oturaq həyat sürən insan cəmiyyətlərində daha çox özünü göstərmişdir. Türklər isə daha çox köçəri həyat təzi keçirdikləri üçün köləlik rejimi onların dövlət quruluşuna, cəmiyyətinə uyğun olmamışdır. Məşhur Türkiyəli tarixçi İbrahim Kafesoğlu dünya tarixində ilk dəfə türklərin siyasi kadrlar yetişdirdiyini və ilk qanun yaradan millət olduğunu qeyd edir. Çünki türklərin həyat təzi bunu

tələb etmişdir: “Döyüşçülük qabiliyyətini xeyli gücləndirən dəmirçiliklə yanaşı, otlaq sahələri və su hövzələri uğrunda gedən mübarizə səbəbilə mətanəti artan bozqır türkü sülh içində yaşaya bilmək üçün insanların qarşılıqlı hörmət hissi ilə silahlanmasının vacib olduğunu öyrənmiş və kütlələrini davamlı olaraq sülh şəraitində saxlaya bilmək üçün cəmiyyətdə hər kəs tərəfindən riayət edilməsi zəruri olan “hüquq” düşüncəsinə çatmışdır” (Kafesoğlu, 1977: 225).

Qədim türk cəmiyyətlərində insan hüquqlarının pozulmasını önləmək üçün sosial quruluş və həyat tərzinin bəlli bir sistemlilik üzərində qurulduğunun şahidi oluruq. “Türk cəmiyyətinin təməli ailə idi. Ailə ana, ata və övladlardan ibarət olmuşdur. “Bilinən ən qədim Türk dövləti olan Asya Hun dövlətindən XIV əsrə qədər türk ailəsi ilə bağlı qısaca bunu ifadə edə bilərik: əski türklər ailəyə “oğuş” deyərdir. Əski türk ailəsi kiçik ailə tipində olub qan qohumluğuna əsaslanırdı. Ailə “pədərşahi” tipdə, yəni müxtəlif cəmiyyətlərdəki kimi təzyiqə əsaslanan deyil, qəyyumluğa (dost, yardımçı) əsaslanan “ata hüququnun” hakim olduğu sistem idi” (Abdulkadir, 1988: 7). Qadınlar isə kişilərlə bərabər hüquqlara malik idi. Onların da kişilərə bənzər bir həyatı var idi: at minər, qılınc oynadardılar” (Güngör, 2005:53) Türklərin ən qədim abidələrindən olan, türk siyasi sistemi, ailə quruluşu haqqında bizə məlumat verən Orxon-Yenisey abidələrində də qadınların sosial həyatda önəmli bir mövqe tutduğunu, hətta dövlət idarəçiliyində belə söz sahibi olacaq qədər hüquqları olduğunu görmək mümkündür. Bilgə xaqan kitabəsindən verilmiş bu parça qadına verilən dəyərin ifadəsidir: “Tanrı türk milləti yox olmasın deyər atam Kağan ilə anam Xatunu yüksəltdi” (Ergin, 2005: 41). “Orxon-Yenisey abidələrində qadına hörmətdən bəhs etməklə yanaşı, məğlub edilmiş yurdda qalan qadınların təhqirə məruz qalmasını ən böyük fəlakət sayan sözlər də qadının cəmiyyətdəki rolunu təyin edən məqamdır”

(Kafesoğlu, 1995: 30). Mərkəzi Asiya türkləri köklü bir mədəniyyətin məhsulu olan ənənə və qanunlar yaratmışdılar. Bu ənənə və qanunlar itib-batmasın, tarixdən silinməsin deyərək onları daş abidələr üzərində həkk etmişlər. Bu abidələr sayəsində Mərkəzi Asiya türkləri haqqında olduqca qiymətli məlumatlar əldə etmiş oluruq.

Tədqiqatlar göstərir ki, dövlət məsələlərini müzakirə etmək və önəmli qərarlar almaq üçün yaradılan Qurultay adlı məclislərdə qadınlar da iştirak edirdi. Qadınların da söz sahibi olduğu bu Qurultaylarda qərarların verilməsi səs çoxluğuna əsaslanırdı. Hətta Göytürk dövlətinə aid günümüzədək gəlib çatmış dövlət əhəmiyyətli sənədlərdə xaqanla yanaşı arvadının da imzası olduğunu görürük. Bu işə həmin dövr mədəniyyətləri üçün az rastlanan bir şey idi- dövlət məsələlərində qadınların da söz sahibi olması və qərarların ədalətli şəkildə səs çoxluğu ilə qəbul edilməsi. Türk mədəniyyəti və dövlətçilik ənənəsində qadın önəmli rola malik idi. Türklər qadına soyun davam etdirilməsi və cəmiyyətin, ailənin sağlam şəkildə inkişafı, düzgün tərbiyə edilmiş övladların böyüdülməsi kimi önəmli vəzifələri icra edən bir varlıq kimi yanaşmışdır. Qadına olan bu münasibətin ifadəsini, qədim türklərin qadına verdiyi dəyəri anlamaq üçün ən yaxşı mənbə ədəbiyyatdır. Oğuz xaqan dastanında qadına olan sevgi və hörmət motivinə geniş yer verilmişdir. Bilgə xaqanın anası isə dövlət idarəçiliyində söz sahibi olan, birinci dərəcəli insanlardandır. Örnək qadın obrazı kimi təsvir edilən bu qadın Umay ana ilə müqayisə edilir. Qırğızların “Manas” dastanında isə qadın evin qoruyucusu kimi təsvir edilir, onun üzərinə müqəddəs bir vəzifə yüklənir. Dastanda çətin vəziyyətə düşən qəhrəmanlar dəfələrlə qadınlar tərəfindən xilas edilir. Qadınların sözünün dinlənmədiyi yerdə bərəkət və sülhün olmadığına inanılırdı.

Dastanlarda qadın və kişinin cəmiyyətdəki mövqeyinə nəzər salsaq, bu iki cinsin hər birinin fərd olaraq bərabər

statusa, hüquqlara və imtiyazlara sahib olduğunu görürük. Türk dastan qəhrəmanları bacarıqlı, döyüşməyi bacaran, at minən, qılınc oynadan qadınlarla evlənməyi üstün tuturdular. Ortaq türk abidəsi olan “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında Ana haqqı-Tanrı haqqı qəbul edilərək qadının nə qədər müqəddəs və ali bir statusda olduğu ifadə edilir. Dastanda qadına “ana qadın”, “izzətli, canım ana” kimi müraciət formaları diqqət çəkir. Bu, qadına olan sevgi və hörmətin ifadəsidir. Orta əsrlərə qədər bir çox mədəniyyətlərdə qız uşaqlarına ad belə verilmədiyi halda, türklər qadını kişilərlə bərabər, hətta daha yüksək tutur, onu müqəddəs varlıq kimi dəyərləndirir.

Ədəbiyyat

1. Kafesoğlu, İ. (1977). Türk Milli Mədəniyyəti. İstanbul: Ötüken yayınları, 499 s.
2. Abdulkadir, D. (1988). Köhnə türk ailəsi və onun xüsusiyyətləri. Ankara: Türk Yurdu nəşrləri, 16 s.
3. Güngör, E. (2005). Tarixdə türklər. İstanbul: Ötüken yayınları, 53 s.
4. Ergin, M. (2005). Orxon abidələri. İstanbul: Boğaziçi yayınları, 192 s., s.41-43.
5. Kafesoğlu, İ. (1995). Türklər və sivilizasiya. İstanbul: Hamle yayınları, 92 s., 30 s.

Nigar Ağayeva

Azərbaycan Dillər Universiteti

dissertant

nigar.aa@mail.ru

**ARTUR KLARKIN “ŞƏHƏR VƏ ULDUZLAR”
ROMANINDA DİSTOPIYAYA ÇEVRİLMİŞ
UTOPIK ŞƏHƏRLƏR**

Açar sözlər: Utopiya, cəmiyyət, texnologiya, dəyişiklik

Keywords: Utopia, society, technology, change

Mükəmməl cəmiyyət olan Utopiya, mükəmməl insanla əlaqəli bir anlayışdır. Bu anlayışlar Artur Ç.Klarkın “Şəhər və Ulduzları”nın diqqət mərkəzindədir və bu tezis, mətnin insanlıq və utopiya ideyalarına necə meydan oxuduğunu araşdıracaqdır. Şəhər və Ulduzlarda təqdim olunan, hər bir utopiyada yer üzündə genetik olaraq hazırlanmış insanların bir qolu var. Mətn bizə qarşıya çıxan çətinliklərin əhəmiyyətini göstərir. Üstəlik, bu utopiya, arzu olunsada, bəşəriyyət üçün uyğun deyil, çünki utopiyada yaşadığı zaman bəşəriyyətin potensialı əldə edilməyəcəkdir. İnsanlıq utopiyalarda mövcud olmağa imkan vermək çətin olan mürəkkəb duyğularla təyin olunur. Bu onunla bağlıdır ki, utopik əsərlərdə bəşəriyyətin inkişaf potensialı yoxa çıxır, o daha çox eyni prinsip və idarəetmə mexanizmiylə yaşayır. A.Klark donuq və dəyişməz cəmiyyəti istehzayla təsvir edir: “Bu şəhəri quran və onunla birlikdə yaşayan cəmiyyətin üzvləri – insanlar əməlləri ilə yanaşı ağıl sahibi idilər. İnsanlar ehtiyac duyduğu hər şeyi bu divarların içərisinə qoydular və bizi əsla tərk etməyəcəyinə əmin etdilər” (Clarke, 1999: 30).

Utopiya terminini ədəbiyyata gətirən, janrın XVI-XIX əsrlərdə inkişafına səbəb olan klassik əsər T.Morun 1516-cı

ildə qələmə aldığı “Utopiya” əsəridir. T.Morun kitabında mövcud olmuş və ya olması ehtimal olunan dövlət və dövlət formalarından danışılır (Sadıqova, Morun, 2003: 126). Məlumdur ki, utopik dövlətin yaradılması mümkün deyil. Yaşadığı mövcud siyasi idarəetmə formasını qüsurlu görən Tomas Mor “Utopiya” əsərində utopiya kimi təyin olunan daha yaxşı bir sistemi təsvir edir və bu təsvir iqtidarın mövqeyini sarsıtmaq və yerindən tərpətmək istəyinə əsaslanır. Bu mənada, utopiya, mövcud dövrə reaksiya olaraq əsaslandığı prinsipləri təcəssüm etmək üçün mükəmməl bir sistem yaratmağı hədəfləyən ideal bir cəmiyyətin obrazıdır (Galston, 1980: 27). Utopiyalar cəmiyyətin və siyasi sistemlərin problemlərinin mümkün həllini tapmaq, habelə güc və nəzarət münasibətlərini tənqid etmək üçün yaradılmışdır.

Artur Ç. Klark 1956-cı ildən bəri bütün fəlakətlərin, maraq və ölümün kökünün bəşəriyyətdən uzaqlaşdırıldığı “Şəhər və Ulduzlar” romanında iki utopik cəmiyyət təsvir etmişdir. Gələcəkdə milyardlarla il, qalaktik bir imperiyanın süqutundan sonra Yer üzündə yalnız iki cəmiyyət qaldı. Bu iki cəmiyyət bir-birindən ayrıldılar.

Bizi ilk olaraq Diaspar şəhəri ilə tanış edirlər. Diasparda sakinlər gen mühəndisliyi və texnologiyası ilə ölümsüz hala gətirilir. Bu, milyardlarla il əvvəl doğulduğu andan dəyişməyən son dərəcə sabit bir cəmiyyətdir. Diaspar, texnoloji bir möcüzə diyarıdır, vətəndaşları texnologiya sayəsində istədikləri hər şeyi edə bilirlər. Sakinlər üçün “Diaspar mövcud olanların hamısı, ehtiyac duyduğu şeylər, xəyal edə bildikləri hər şey” idi (Clarke, 1999: 9) və onlar mükəmməl şəhərdə yaşamaqdan məmnundurlar. Diaspardan çıxış yoxdur və şəhəri tərk etmək üçün bir yol olsada belə, onlara genetik olaraq daxil edilmiş məkan qorxusu səbəbindən psixoloji olaraq bunu edə bilməyəcəklər. Diaspar Yerlə varlığını bilsə də Lysin varlığından xəbərsizdir. Lakin Lys Diasparın olduğunu bilir və

onları bir-birindən ayırmaq üçün çalışır. Romanın baş qəhrəmanı Alvin Diaspardandır. Ancaq o, bənzərsiz, boşluq qorxusu olmadan doğulan və maraqlanan bir insandır. Alvin, Diaspar tarixində şəhərdən getmək istəyən ilk insanlardan biridir.

Alvin sonda Diaspar'dan ayrılmaq üçün bir yol tapır və romanın ikinci utopiyasına – Lysə yol tapır. Lys Diaspar kimi böyük bir şəhər deyil, bunun əvəzinə kəndlərin bir bağıdır. Onların cəmiyyəti Diaspardan bir çox cəhətdən fərqlənir. Diasparın xalqı qədər texnologiyadan o qədər də asılı deyillər, çünki hələ əkinçilik və heyvanlıqla məşğuldurlar. Lys xalqı ilə Diaspar xalqı arasındakı ən böyük fərq Lys xalqının ölümlü və telepatik olmasıdır.

Uzun məsafələrdə bir-biri ilə əlaqə qura bilirlər və bu, müxtəlif kəndlərin rəhbərləri öz mərkəzləşdirilmiş cəmiyyətlərində mövzuları müzakirə edə bildiklərinə görə iclasların keçirilməsində əla bir vasitə rolunu oynayır. Yerdəki iki cəmiyyətə qovuşduqdan sonra, Alvin və Lys şəhərindən olan yeni dostu Hilvar, tapdıqları qədim bir gəmi ilə Yer Kuürəsini tərk edərək, Qalaktik imperiyanın qalıqlarını tapır və onun qədim tədqiqatlarını aparırlar. Romanın sonunda Alvin iki toplumu bir-birinə açdı və bəşəriyyət bir daha qalaktikaları araşdırmaq üçün hazır idi.

Romandakı iki utopiya əvvəlcə bəşəriyyətin müsbət uğurları kimi təsvir edilmişdir, lakin onlar haqqında daha çox məlumat əldə etdikcə utopiyalar daha az arzuolunan görünür. Hətta daha müsbət utopiya olan Lys, bəşəriyyətin maraq dairəsinə sahib olmadığı üçün tərk edilir. Diaspar durğun və dəyişikliyə uğramır, sakinlər sanki milyardlarla il cəmiyyətlərini dəyişmədən eyni ömür sürmüşlər. Lys Diaspardan daha canlı bir cəmiyyətdir, yenə də irəliləmədən durğun bir cəmiyyətdir. Bu dəyişikliyin olmaması təkmilləşmə və dəyişiklik ehtiyacını laqeyd edən mükəmməl cəmiyyətin yaradılması nəticəsində baş verirmi?

Yoxsa sakinlər genetik olaraq yaradıldıqları bəşəriyyətin utopiyaya uyğunlaşmaq üçün dəyişdirilməli olacağını düşündükləri görə özləri ilə razıdırlar. Bütün utopiyalar birbaşa və dolayı yolla insanlıq üçün vacib olanı dəyişdirmədən insan bədəninin və zehninin necə dəyişdirilə biləcəyi ilə bağlı suallar doğurur. İnsanların görünüşünə baxmayaraq Klarkın romanındakı insanlar və bu gün insan anlayışı arasında bəzi əsas fərqlər var. Klarkın gələcəyindəki insanlar bugünküdən daha çoxdur, onlar bəşəriyyətin bir çox zəif nöqtələrini, xəstəlikləri aradan qaldırdılar, bədəni və zehni kamilləşdirdilər və hətta Diaspar sakinlərini gen mühəndisliyi ilə ölümsüz hala gətirdilər. Lys xalqı ən son modifikasiyadan, ölümsüzlükdən imtina etdi, ancaq bədənə və ağılna edilən digər dəyişiklikləri qorudular.

Bəlkə də bugünkü insanlarla Diaspardakı insanlar arasındakı ən böyük fərq Diaspar sakinlərinin kosmos qorxusu olması və təbiətə maraq göstərməmələridir.

Fiziki vəziyyətimiz bizi müəyyənləşdirmir və insanlığı dəyişdirilmiş insanı bədənində saxlamaq mümkündür, lakin təcrübələrimiz, hisslərimiz və vicdanımız dəyişdirilərkən insanlığın itirilməsi riski həmişə var. Şəhər və Ulduzlardakı bəşəriyyət, cisimlər dəyişdirildikcə emosional olaraq dəyişdi, xüsusən də Diaspardakı insanlar, ölümsüzlükləri ilə duyğuları azaldılmış insanlara çevrildi.

Klarkın əsərlərində ortaqların bir mövzu, bəşəriyyətin texnologiya və elm ilə həyatı yaxşılaşdırma biləcəyi nikbinlikdir. Klark, bəşəriyyətin taleyinin Yer kürəsini başqa planetlərə və günəş sistemlərinə getmək üçün tərk etmək olduğuna və bəşəriyyətin yalnız romanlarında əks olunan kosmik araşdırmadan inkişaf edə biləcəyinə əmin idi.

Ədəbiyyat

1. Clarke, A.C. (1999). *The City and the Stars*. Amereon Ltd, 191 p.
2. Sadıqova, N., Morun, T. (2003). “Utopiya” əsəri haqqında. Bakı: ADU, Elmi xəbərlər. № 3, s.224-227.
3. Galston, W.A. (1980). *Justice and the Human Good*. Chicago: Chicago UP, 324 p.

Leyla Adıgözəlova

Azərbaycan Dövlət Bədən Tərbiyəsi və İdman Akademiyası

leyla.adigozalova@sport.edu.az

RUS DİLİNDƏ İDMAN TERMLƏRİNİN LEKSİK-SEMANTİK MƏNA QRUPLARINA GÖRƏ TƏSNİFATI

Açar sözləri: *leksikoqrafik istiqamət, terminologiya, idman diskursu, ekstremal idman, leksik vahid, funksional-üslubi xüsusiyyətləri*

Keywords: *lexicographic direction, terminology, sports discourse, extreme sports, lexical unit, functional-stylistic features*

Son onilliklərdə terminlər sistemi mövzusu dilçilər üçün aktuallaşmış və elmi araşdırmalarda müxtəlif istiqamətlərdə nəzərdən keçirilməyə başlanmışdır. Bu, ilk növbədə leksikoqrafik istiqamətdir, yəni terminlərin etimologiyası və formalaşmasıdır. Digərləri isə terminlərin semantik-tematik qrupları, onların peşəkar nitqdə fəaliyyəti və tərcümə problemləridir ki, yenidən nəzərdən keçirilir.

Ümumiyyətlə, “*Terminoloji qat öz mahiyyətinə, işlənmə sahələrinə və xüsusiyyətlərinə görə ümumi lüğət tərkibinə daxil olan söz qruplarından, xüsusilə ümumişlək dil vahidlərindən öz xüsusi mövqeyinə, funksiyasına, mahiyyətinə və roluna görə fərqlənir. Bu fərqli xüsusiyyətlər, ümumdil hadisəsi olması, məfhumları və anlayışları adlandırması termini məntiq, psixologiya, dilçilik və digər bilik sahələri ilə əlaqələndirir. Lakin terminlərdə daha çox iki cəhət anlayış və onun dil işarəsi əsas götürülür, hansı forma, məzmun və quruluşa malik olmasından asılı olmayaraq onlar leksik dil elementi kimi özünü göstərir. Leksikanın bu xüsusi qatı bir çox məqamlarda özünəməxsus semantikasi, sistemliliyi, strukturu və qanunları*

ilə ümumişlək leksikadan xeyli dərəcədə" (Sadıqova, 2015: 48). Terminlərin müəyyən elmi diskurs hüdudlarında öyrənilməsi məsələsi terminologiyanın müasir tədqiqi üçün çox aktuallaşıb. Belə ki, idman diskursu çərçivəsində müəyyən idman növünə aid terminlərin növləri, idman yarışlarının şərhçilərinin linqvistik şəxsiyyəti, idman diskursunda terminlərin semantik və funksional-üslubi xüsusiyyətləri və s. elmi cəhətdən araşdırılır. İdman diskursunun özü geniş terminoloji sahədir və bu terminoloji sahənin öyrənilməsinin vacibliyi ondadır ki, bədən tərbiyəsi və idman institutunun fəaliyyətinin uğuru məhz bu tədqiqatlardan qismən də olsa, asılıdır. İdman termini digər sahələrin terminlərindən bir qədər fərqlidir. Belə ki, digər sahə terminləri emosionallığın olmaması, yalnız konkret faktiki məlumatları daşması ilə xarakterizə olunursa da, idman özü emosional hadisədir və onun terminologiyası emosional rəngdədir. Oxucu, azarkeş, tamaşaçı daim idman terminologiyası ilə yeni formada qarşılaşır: bu lüğət qrupunun əhəmiyyətli bir hissəsi ümumi lüğətə keçərək onu daha ifadəli edir.

"İdman Ensiklopediyası" nın məlumatlarına əsasən, 6 fərqli idman növü, fərdlərin və ya bir qrup idmançının müəyyən bir idman intizamında iştirakına görə fərdi və kollektiv idman növlərinə bölünür. Fərdi idman növlərinə aşağıdakılar daxildir: *альпийское двоеборье-alpská kombinace, воздушный спорт, джоггинг, йога, роликовый спорт, скейтбординг*. Kollektiv idman növləri, məsələn: *американский футбол, корфбал, лякросс, пляжный волейбол, флорбал* (Bindero, 2006: 41).

Fərdi idman növləri də öz aralarında bir neçə qrupa ayrılırlar: Su idman növləri: *академическая гребля, виндсерфинг, воднолыжный спорт, гребля на каноэ, ныряние, подводное рэгби, подводный хоккей, рафтинг, синхронное плавание, фридайвинг, яхтинг*. Qış idman növləri aşağıdakı alt növlərə də bölünə bilər: Buz idmanları:

бобслей, санний спорт, шорт-трек. Qarda idman: биатлон, лыжная акробатика, могул, гонки на собачьих упряжках, снегоходный спорт, скийоринг, сноу-рафтинг, лыжный балет, прыжки с трамплина с акробатическими фигурами. Dəqiqliyə yönəlmiş idman növləri: стрельба, стрельба из лука, бильярд, гольф, керлинг, боулинг, дартс, пейнтбол. Çoxşaxəli (birləşdirilmiş) idman növləri: триатлон, спортивное ориентирование, десятиборье, зимний триатлон, биатлон. Top idmanı (komanda idmanı): гандбол, американский футбол, пляжный волейбол, пляжный гандбол, пляжный футбол, стритбол, корфбал. Raket idman növləri: сквош, бадминтон, настольный теннис, софтбол, рикошет, флорбал. Kiçik top idman növləri: бейсбол, софтбол, лякросс, крикет, хоккей на траве. Motosport: автогонки Формула 1, картинг, ралли, мотогонки, снегоходный спорт, мотоскиоринг (Mukhamedova, 2005: 132).

Bu gün bütün idman növləri arasında ekstremal idman, döyüş sənəti və fitnes böyük populyarlıq qazanır: *пилатес, калланетика, спортивная аэробика, велоаэробика, степ-аэробика, бодибилдинг, шейпинг*. Fitnessin yayılması və populyarlığı, ixtisaslı təlimçilər və daim təkmilləşdirilən avadanlıqlarla təchiz olunmuş fitness mərkəzlərinin böyük axını ilə sübut edilir. Fitness Rusiyaya nisbətən müasir dövrdə yayılmağa başladı. Təxminən 12 il əvvəl Moskvada ilk *World Class fitness* klubu açıldı və bununla da rus fitness sənayesi sürətlə inkişaf edir (Khosseyın Morteza Daneshianshakhraf, 2020: 116).

Son vaxtlar ekstremal idman növləri də çox populyarlaşır. Onların populyarlığı akrobatik hərəkətlərin çoxluğu, risk altında olması və həyəcanı ilə əlaqədardır. Bəzən ekstremal idmana olan ehtiras özünü ifadə və müstəqilliyin yeni formalarını təzahür etdirmək istəyi ilə əlaqələndirilir.

Ədəbiyyat

1. Sadıqova, S. (2015). “Azərbaycan dilində terminologiyanın standartlaşdırma formaları”. Bakı: Elm, 48 s.
2. Binderova, P. (2006). “Novaya sportivnaya terminologiya v sovremennom russkom i cheshskom yazykakh”. Brno, 41 s.
3. Mukhamedova, N.I. (2005). “Funksionirovaniye leksicheskikh yedinit v sportivnoy sfere”. Astrakhan, 132 s.
4. Xosseyn Morteza Daneshianshakhraf. (2020). “Leksika sporta i dvizheniya v strukturno-semanticheskom aspekte: kompleksnaya semantika slova”. Yekaterinburg, 116 s.

Flora Əkbərova

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

dissertant

dr.gatibe@gmail.com

İQTİSADİ MƏTNLƏRDƏ MODALLIQ

Açar sözlər: modallıq, mətn, iqtisadiyyat, diskurs, ingilis

Keywords: modality, text, economy, discourse, english

Kommunikativ kontekstdə linqvistik vasitələrlə yanaşı, ekstralingvistik vasitələrin işlədilməsi iqtisadi mətnin informativliyində geniş yer alır. Bu yerdə mətndə əks olunan modallığı xatırlatmaq istərdik. İstənilən mətndə modallığın istifadəsi mətnin müxtəlif məsafədə yerləşən sintaktik vahidlərini birləşdirən amil rolunu oynayır. İqtisadi mətnlərdə də bu belədir. İqtisadi mətnlərdə modallığın ifadə vasitələri iki xüsusiyyətə malikdir. Birincisi, inteqrasiya funksiyası hesab olunur. İnteqrasiya funksiyası mətndəki funksional-semantik və üslubi kateqoriyaların qarşılıqlı münasibətindən yararır. İkincisi isə modal sözlərin nəqlətmədən asılı olaraq yaranmasıdır. İqtisadi mətnlərdə modal mənaların reallaşmasında ekstralingvistik amillər mühüm rol oynayır. Ümumiyyətlə, mətnlərdə modallığın istifadəsi mühüm hesab olunur. İqtisadi mətnlərdə əsas məsələ mətnin danışiq predmeti, verbal və vizual məlumatın ötürülməsi, əsərin dili və təsir üsulları hesab olunur. Modal feillərin, sözlərin, bir sözlə modallıq çaları olan istənilən ifadənin iqtisadi mətndə işlədilməsi mətndə ötürülən məlumatın zəruriliyini, vacibliyini, ciddiliyini, reallığını, həqiqiliyini və s. vurğulayır. Modallıq iqtisadi mətndə propozisiyanın göstəricisi hesab olunur, deyə bilərik. Çarlz B. propozisional təhlildə iki hissəni modus və diktumu təqdim edir. Diktum propozisional məzmunu uyğun

gəlir, modus isə diktuma münasibətdə danışanın subyektivliyini göstərir (Bally, 350).

Dilçilər qeyd edirlər ki, modallıq modus və diktum arasında həm eksplisit, həm də implisit əlaqəni əks etdirə bilər. Mətnə modusla eksplisit əlaqə başlayır və sonra diktumda modallıqla gerçəkləşir. Bir sözlə, mətnə modal feillərin istifadəsi modallığın implisit morfoloji təzahürü hesab olunur.

Palmer mətnlərdə modallığın istifadəsində iki binar fərqlilik müəyyən edir: faktual və qeyri-faktual, yaxud real və qeyri-real. Son dövrlərdə “realis” və “irrealis” terminindən də istifadə olunur. Palmerin təqdim etdiyi ikinci fərqlilik modal feillərin 2 əsas semantik bölgüsü hesab olunur: Epistemik modallıq və deontik modallıq (Palmer, 1979: 56).

M.A.K. Həlidey isə modallıq və modulyasiya terminlərini işlədir. Birinci propozisional məzmununda danışanın reallığa subyektiv münasibətini bildirir. Həlideyin müəyyən etdiyi bu sistem dilin şəxslərarası metafunksiyasını nəzərdə tutur (Halliday, 1985: 332).

G.Liç modal feillərin məntiqi sistemi üzərində dayanır. O modal feillərdən istifadədə danışığın interlokutiv tərəfini qabardır (Leech, 1983: 87).

Məsələn, bir iqtisadi mətn parçasına nəzər salaq:

All marketing activities must be oriented toward creating and sustaining satisfying exchanges. Both the buyer and the seller must be satisfied. The first should be satisfied with goods, services or ideas obtained in the exchange. The seller should receive something of value, usually financial reward. All marketing variables must be highly interrelated. – (Bütün marketing fəaliyyəti mübadilə edən tərəfləri qane etməli və onları razı salan mübadilə həyata keçirtməlidir. Həm alıcı həm də satıcı məmnun qalmalıdır. Alıcı gərək mübadilə zamanı aldığı maldan, xidmətdən, yaxud mübadilə zamanı qarşılıqlı işlədilən fikirlərdən məmnun olsun. Satıcı isə gərək dəyərli bir

şey alsın, xüsusilə də maliyə baxımından. Bütün marketing dəyişikliyi yüksək səviyyəli qarşılıqlı əlaqələrlə həyata keçirilməlidir).

Beş cümlədən ibarət iqtisadi mətn parçasında bütün cümlələrdə modal feillərin istifadəsinin şahidi oluruq. Müəllif modal feilləri istifadə etməklə nəinki öz subyektiv, eyni zamanda obyektiv münasibətini müşahidə etdirir. İqtisadi mətində istifadə olunan modal feillərə nəzər salaq: must - qəti əminlik, mütləqlik, vaciblik əks etdirir; should - əminlik, məsləhət, gərəklilik bildirir.

Beş cümlədə modal feillər sistemində aparıcı yerləri tutan must və should modal feillərinin istifadəsi müəllifin propozisional məzmununda irəli sürdüyü fikrə dəqiqliyinin, əminliyinin təzahürüdür. Modal feillərin istifadəsi iqtisadi mətində irəli sürülən fikrin dəqiqliyinə oxucuda tam əminlik yaradır. Modus eksplisit, diktum implisit mənalarla iqtisadi mətndə əxs olunmuşdur.

Bu yerdə iqtisadi mətndlərdə Hoffmanın irəli sürdüyü modallığın 4 bölgüsünü xatırlatmaq istərdik: məntiqi, epistemik, deontik və bacarıq bildirən modallıq. Nəyə görə bu bölgünü xatırladıq? Çünki istifadə etdiyimiz iqtisadi mətn parçasında istifadə olunan modal feilləri Hoffman 3 əsas konseptlə təqdim edir.

O yazır: “Təbii dillərin hamısında 3 əsas məntiqi modal konseptlər mövcuddur. 1) [Nec] zəruriyyət, 2) [Psb] mümkünlük, 3) [Imp] qeyri-mümkünlük (Hoffman TH.R.:1993, s.100). O qeyd edir ki, ingilis dili modalları içərisində ən geniş istifadə olunan və zəruriyyət, mümkünlük bildirənlərdir ki, onlardan da must və should modal feillərini qeyd etmək olar. O (Hofman) bu modal feillərin istifadəsini tezlik bildirən zərflərlə (AvF) və təyinedicilərlə (Qnt) paralelləşdirir və belə bir cədvəl yaradır (Hoffman, 1993: 112):

	MoE	MoD	AvF	Qnt
[Ne c]	Must	Must	Alw ays	All, every
[Ne c]	Shoul d	Shou ld	Alw ays	Most

Ədəbiyyat

1. Bally, C. Linguistique gennerrale et linguistique francchaise. 4th ed. Berne: A.Francke, 440 p.
2. Palmer, F.R. (1979). Modality and the English Modals. London: Longman, 256 p.
3. Halliday, M.A.K. (1985). An Introduction to functional Grammar. Edward Arnold. (Publishers) Ltd, 387 p.
4. Leech, G. (1983). Principles of Pragmatics. London and New York: Longman, 1983, 250 p.
5. Hoffman, Th.R. (1993). The Realms of Meaning. New York: Longman, 339 p.

Gözəl Əliyeva
Bakı Dövlət Universiteti
doktorant
gevaali1@gmail.com

MƏKTƏBLİLƏRİN TƏHSİL MOTİVASİYASI

Açar sözlər: təlim, şagird, motivasiya, təhsil, müəllim

Keywords: training, student, motivation, education, teacher

Şagirdlərin təlim motivasiyasının formalaşdırılmasını müasir məktəbin əsas problemlərindən biri adlandırmaq mübaliğəsizdir. Onun aktuallığı təhsilin məzmununun yenilənməsi, məktəblilərin müstəqil bilik əldə etmə üsullarının formalaşdırılması və fəal həyat mövqeyinin inkişafı üçün əsas vəzifələrin qoyulması ilə bağlıdır. Təhsil və tərbiyə sahəsində bir sıra problemlər şagirdlərin arasında təhsil almaq motivlərinin olmaması ilə bağlı olduğundan, bu da şagirdlərin təhsil və tərbiyəsinin əsas göstəricilərinin azalması ilə nəticələnir. Zaman keçdikçə bu meyarın əhəmiyyəti daha da artmaqdadır. Tədris fəaliyyətləri müxtəlif şagirdlər üçün fərqli mənalara malikdir. Müəllimin pedaqoji təsir tədbirlərinin müəyyən edilməsində hər bir halda təlim motivasiyasının mahiyyətinin və şagird üçün öyrənmənin mənasının üzə çıxarılması həlledici rol oynayır. Şagirdlər üçün motivasiyanın əhəmiyyəti şagirdləri öyrənmənin əvvəlində, öyrənmə zamanı və sonunda nəyə nail ola biləcəkləri barədə məlumatlandırmaq, öyrənmə həvəsini təşviq etməkdir. Tədris fəaliyyətinə gəldikdə, vacib olan, şagirdləri öyrənmə fəaliyyətini həyata keçirməyə istiqamətləndirən şəraitin və ya prosesin necə yaradılmasıdır. Şagirdlərin motivasiyasını təmin etmək şagirdləri təlim fəaliyyətində elə bir şey etməyə və ya etmək istəməyə həvəsləndirmək deməkdir ki, bu vərdiş halına

gəlsin və məqsədlərə çatmaq üçün ehtiyac yaransın. Motivasiya insanın hansısa fəaliyyəti və ya işi necə yerinə yetirməsi ilə bağlıdır, şagirdin motivasiyası nə qədər çox və uzunmüddətli olarsa, şagirdin həyata keçirdiyi təlim fəaliyyəti bir o qədər uğurlu olur. Daxili motivasiya daxili hərəkətverici amilin səbəb olduğu hərəkət etmək istəyidir. Başqa sözlə desək, insanlar heç bir xarici hərəkətverici faktor olmadan müəyyən məqsədlərə çatmaq üçün özlərini motivasiya etməyə məcbur olurlar. Tədris fəaliyyətlərində iştirak etmək üçün daxili motivasiyaya malik olan şagirdlər, tapşırıqları məsuliyyətlə yerinə yetirirlər və onların əsl məqsədləri həqiqi bilik qazanmaq olur.

Daim bir şey haqqında daha çox öyrənmək istəyi və öz qabiliyyətlərini nümayiş etdirmək insanın öz daxilindən gələn motivasiya nümunəsidir. Fəaliyyətlərində daxili motivasiya olan uşaqlar kəndən motivasiya olunan uşaqlardan daha yaxşı öyrənirlər. Deməli, təlim prosesində motivasiya təlim prosesinin bütün komponentləri arasında ən mühüm rol oynayır. Düzgün təşkil edilmiş təlim prosesi şagird motivlərinin formalaşması üçün təməl kimi xidmət edir. Motivasiya təlim prosesinə müsbət təsir göstərir. İnsanı hansısa hərəkətə sövq edən daxili motivasiyadır. Təlim prosesinə həqiqətən cəlb olunmaq üçün fəaliyyət zamanı şagirdin qarşısına qoyulan vəzifələrin başa düşülən, eyni zamanda onun tərəfindən qəbul edilmiş olması lazımdır, yəni ki, onlar əhəmiyyət qazansınlar və bununla da öz təcrübəsində cavab və istinad nöqtəsi tapsınlar. Şagird də qalib olmaqda maraqlı ola bilər başqa insanlara hörmət (özünü təsdiq etmə motivi) və müəyyən mükafatlar alarkən müəllim vaxtında şagirdlərə münasibətdə həvəsləndirmə tədbirləri tətbiq etməlidir. “Öyrənməyə maraqlı” yazırdı V.A.Suxomlinsky, yalnız uğurdan doğan ilham olduqda görünür.

TƏBİƏT ELMLƏRİ
NATURAL SCIENCES

Şəhla Əliyeva

V.Y.Axundov adına Elmi-Tədqiqat
Tibbi Profilaktika İnstitutu
biologiya üzrə fəlsəfə doktoru
shahlaaliyeva1969@gmail.com

Sevinc Eyvazlı

V.Y.Axundov adına Elmi-Tədqiqat
Tibbi Profilaktika İnstitutu
sevincesgerova122@gmail.com

Sevda Rəhimli

V.Y.Axundov adına Elmi-Tədqiqat
Tibbi Profilaktika İnstitutu
sevda.rahimli90@gmail.com

DƏRİ VƏ VISSERAL LEYŞMANİOZUN
TÖRƏDİCİLƏRİNİN 7 AYLIQ
KRİOKONSERVASIYADAN SONRA
***IN VITRO* KULTURA ŞƏRAİTİNƏ ADAPTASIYASI**

Açar sözlər: leşmanioz törədiciləri, kriokonservasiya, *in vitro* kultura, öküzlü zərdabı, parazitemiya

Keywords: causative agents of leishmaniasis, cryopreservation, *in vitro* culture, fetal bovine serum, parasitemia

Leşmanioz parazitar transmissiv xəstəlik olub, əsasən tropik və subtropik ölkələrdə yayılmışdır. Xəstəlik Leşmaniya cinsinə mənsub olan ibtidailər tərəfindən törədilir və *Phlebotomus* mığmığaları ilə insan orqanizminə keçirilir. Dəri

(törədici *L.tropica*), visseral (törədici *L.donovani*, *L.infantum*) və dəri-selikli (törədici *L.amazonensis*) leyşmanioz formaları qeyd edilir. Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatının məlumatına görə hər il dünya üzrə 700 000 – 1,3 milyon dəri leyşmaniozu ilə, 200 000 – 400 000 visseral leyşmanioz ilə yoluxma halları aşkar edilir. Visseral leyşmaniozdan dünyada hər il 30 000-ə qədər insan həyatını itirir.

Xəstəliklə effektiv mübarizə tədbirlərinin aparılması üçün törədicilərin kulturası alınmalıdır. Xəstəliyin törədicilərinin *in vitro* kulturasının alınması onların dərman preparatlarına olan müqavimət mexanizminin öyrənilməsində, yeni preparatların işlənilib-hazırlanmasında böyük rol oynayır.

Parazitlərin kulturası müxtəlif səbəblər üzündən (kontaminasiya, naməlum səbəblərdən törədicilərin inkişafının dayanması) itirilə bilər və ya uzunmüddətli kulturada virulentlik dərəcəsi dəfələrlə azala bilər. Bu baxımdan kriobankda parazit ehtiyatının saxlanması çox əhəmiyyətlidir və istənilən zaman yeni təcrübələr üçün tədqiqatçıni parazit kulturası ilə təmin edə bilər.

Məlum olduğu kimi kriokonservasiyadan sonra törədicilərin bir hissəsi tələf olur, qalanlarının *in vitro* kultura şəraitinə adaptasiyası üçün isə müəyyən qədər vaxt tələb olunur. Biz öz tədqiqatımızda leyşmaniya parazitlərinin uzunmüddətli krioprezervasiyadan sonra həyatilik qabiliyyətinin yüksəldilməsi üçün tam qidalı mühitin tərkibindəki FBS (fetal bovine serum) faizini artırmaq qərarına gəldik.

Bunun üçün *L.tropica* və *L.infantum* DMSO krioprotektoru ilə həyata keçirilmiş 7 aylıq kriokonservasiyadan sonra antibiotik (penisillin, streptomisin) əlavə edilmiş RPMİ-1640 qidalı mühitində öküz dölü zərdabının (FBS) müxtəlif konsentrasiyalarında 45 gün müddətində 27°C temperaturda saxlanmışdır (500 ml qidalı mühitə 5 ml antibiotik əlavə edilmişdi).

Zərdabın konsentrasiyaları 5, 10, 15, 20% diapazonunda götürülmüşdür. Tədqiqat müddətində donu açılmış parazitlər 5 və 10% zərdablı mediumda demək olar ki, inkişaf etməmiş, 15% zərdablı mediumda zəif inkişaf etmişlər. Tam qidalı mühitdə zərdabın 20% konsentrasiyasında kultivasiyanın 10-cu günü parazitemiya 650 000-ə, 14-cü gün 1 milyona çatmışdı. Passaj həyata keçirilmiş və bu əməliyyatdan 5 gün sonra parazitlər 15% zərdablı mediuma, 10 gündən sonra 10% zərdablı mediuma keçirilmişlər. Parazitlərin sayı 2 milyona çatdıqda kultura dondurulmuşdu.

Aynur Hüseynova
Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyi
Dendrologiya İnstitutu
aynur.huseynova.1968@mail.ru

ABŞERON ŞƏRAİTİNDƏ ƏTRAF MÜHİT AMİLLƏRİNİN *ARBUTUS UNEDO* L. NÖVÜNƏ TƏSİRİ

Açar sözlər: *introduksiya, mühit amilləri, bioekoloji xüsusiyyətlər, əhəmiyyət*

Keywords: *introduction, environmental factors, bioecological features, significance*

Abşeronun torpaq-iqlim şəraitinə tam uyğunlaşmış, introduksiya sınağından çıxmış, bioekoloji xüsusiyyətləri hərtərəfli öyrənilmiş bitkilərdən yaşıllaşdırmada geniş istifadə edilir.

Bu məqsədlə ilk dəfə olaraq Dendrologiya İnstitutunda *Arbutus unedo* L. (*İrimeyvə çiyələk ağacı*) növünün introduksiyası, bioloji xüsusiyyətləri, xarici mühit amillərinə uyğunlaşdırılması əsasında geniş tədqiqatlar aparılır.

Abşeronun iqlimi quru subtropik, mülayim subtropikdir olması, temperatur ilə nisbi rütubət arasında müəyyən uyğunluq yaradır ki, bu da *Arbutus unedo* L. növünün inkişafı üçün normal şəraitdir. Bitki işıq sevən və quraqlığa davamlıdır. 2000-ci ildən Türkiyədən intensiv gətirilməklə əkin sahələrində yer almışdır.

Abşerona introduksiya edilmiş, *Arbutus unedo* L. təcrübə sahələrində normal inkişafı, vegetativ və generativ çoxalması, dekorativ xüsusiyyətlərinin, özünübərpa qabiliyyətinin artması bitkinin yaşıllaşdırmada geniş istifadəsi üçün perspektivli olmasını göstərir.

Arbutus unedo L. növünün kolleksiya fondunda artırılması bu bitkinin təbii genofondunun qorunması üçün olduqca

əhəmiyyətlidir. *Arbutus unedo* L. pH 5-7,2 olan torpaqlarda daha yaxşı inkişaf edə bilir. Bitki geniş genetik, morfoloji və fenoloji dəyişkənliyi ilə xarakterizə olunur (Ağamirov, Qurbanov, 1985: 18-21).

Arbutus unedo L. növündə böyümə və inkişafında həlledici əhəmiyyətə malik olan mühit amilləri bitkiyə təkliddə yox, kompleks surətdə təsir edir. Bitkiyə bir amilin təsir etməsi üçün digər amil də olmalıdır. Məsələn, bitkinin torpaqda olan qida maddələrindən istifadə edə bilməsi üçün torpaqda müəyyən dərəcədə istilik və rütubət olmalıdır. Bu və ya digər amilin çatışmazlığı, yaxud həddən artıq olması bitkinin normal böyüməsinə və inkişafına mane olur.

Abşeron mühit amillərinin *Arbutus unedo*L. növünə təsiri 2 hissəyə bölünür:

1. İqlim amilləri. Bu qrupa rütubət, temperatur, işıq, hava, külək daxildir;

2. Edafit və ya torpaq amilləri. Torpağın tipi və onun keyfiyyət göstəriciləri daxildir.

Arbutus unedo L. cox davamlı bitki olduğu üçün Abşeronun istisinə, küləyinə, soyuğuna davam gətirə bilir. Bitki demək olar ki, hər hansı bir torpaqda - sıx və boş, turşu və qələvi torpaqda yaxşı böyüyə bilər.

Abşeron şəraitində çiçəkləmə oktyabr-noyabr aylarından başlayaraq dekabr-yanvar aylarına qədər davam. Noyabr – dekabr aylarında temperatur 10-20 °C olduqda bitkidə tumurcuqlar tam açılır və çiçəkləyir. Bu aylarda Abşeronun küləkli və soyuq olmasına baxmayaraq *Arbutus unedo* L. növü fevral ayının I ongünlüyünə kimi çiçəkləmə davam edir. Çiçəkləmənin vaxtı və davam etmə müddəti iqlim şəraitindən asılıdır. Açıq sahədə -7°C - 9°C şaxtaya dözümlüdür, lakin -12 °C -14°C qönçələr, çiçəklər və yarpaqlar zədələnir. *Arbutus unedo*L. növü soyuğa davamlı olduğu kimi də istini də sevən bitkidir. Bitki üçün ən yaxşı temperatur +25°C,+30 °C-dir.

Meyvələr fevral ayında əmələ gəldiyi üçün, meyvələrin yetişmə dövründə bitkini bol və müntəzəm suvarmaya ehtiyac yoxdur, torpaq çox nəm olmamalıdır. Ehtiyac suvarma nizamlı, yumşaq su ilə aparılır.

Edafit amillər: Torpaq *Arbutus unedo*L. növünün normal böyüməsi, inkişafı, uzun müddət yaşayıb bol məhsul vermələri və məhsulun keyfiyyəti torpağın xüsusiyyətindən də asılıdır. Bitkinin yerüstü sisteminin vəziyyəti onun kök sisteminin vəziyyətindən xeyli asılıdır. Meyvəvermə mərhələsində vaxtaşırı üzvi, mineral gübrələrlə torpağı münbitləşdirmək lazımdır (Aliyev, 1979: 180).

Arbutus unedo L. təbii şəraitdə yavaş, mədəni şəraitdə isə tez inkişaf edir. Günəşli yerdə və yarımkölgədə bitir. Bəzi tədqiqatlar göstərmişdir ki, quraqlıq bitkidə çiçəklənməni və meyvə inkişafını gecikdirir. Yayın kəskin quraqlıq keçməsi və çiçəkləmə fazasında minimum temperaturun aşağı olması meyvə məhsuldarlığını azaldır.

Arbutus unedo L. növünün böyümə və inkişafında rütubət, su həlledici rol oynayır. Torpaqda rütubət həddindən artıq olduqda köklər havadan və qida maddələrindən istifadə edə bilmir, tədricən çürüyür, bitkinin yerüstü hissəsi zəifləyir, nəhayət bitki məhv olur (Shipchinsky, 1960: 544).

Arbutus unedo L. növü bütünlüklə çox əhəmiyyətli bitkidir. Bu növ torpaqların eroziyasının qarşısını aldığına görə böyük ekoloji əhəmiyyətə malikdir, həmçinin yanğınlardan sonra özünü sürətlə bərpa edir, yoxsul torpaqlarda kifayət qədər yaxşı inkişaf edir (Komarova, 1952: 802).

Arbutus unedo L. - *İriməyvə çiyələk ağacı* növünün bioloji xüsusiyyətlərini öyrənərkən belə nəticəyə gəlinirki, Abşeron şəraitnin mühit amilləri *Arbutus unedo* L. növünə uyğundur, normal çiçəkləyib, meyvə verməsi də buna sübutdur.

Ədəbiyyat

1. Agamirov, U.M., Kurbanov, M.R. (1985). The history of the introduction of ornamental woody plants in the Apsheron. Proceedings of Bot. Sada Inst. Botany AN. Azerbaijan SSR "Introduction and acclimatization of plants". Baku: Elm, p.18-21.
2. "Natural conditions and resources of Absheron". (1979). (Under the editorship of academician G.A.Aliyev). Baku: Elm, 180 p.
3. Shipchinsky, N.V. (1960). Strawberry tree - *Arbutus* L. Trees and shrubs of the USSR. Wild, cultivated and promising for introduction. Ed. Volumes S.Ya. Sokolov. M.L.: Publishing House of the Academy of Sciences of the USSR. T.V.Angiosperms. Families Myrtle – Olive, 544 p.
4. Strawberry tree - *Arbutus* L. Flora of the USSR. In 30 volumes. (1952). Started under the leadership and under the chief editorship of Acad. V.L.Komarova; Ed.Volumes B.K.Shishkin, E.G.Bobrov. M.: Publishing House of the Academy of Sciences of the USSR. T. XVIII, 802 p.

İÇİNDƏKİLƏR

HUMANİTAR VƏ İCTİMAİ ELMLƏR HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES

Elnarə Putayeva Amerikan ingiliscəsinin tarixi inkişaf mərhələləri	6
Gulshan Maharramova Factors characterizing the communicative quality of speech	10
Firuzə Kərimova Mətnlərin pragmatik təsnifatı və tərcümə anlayışı	14
Gülmar İsrailova Dilin koqnitiv nəzəriyyəsində üç əsas istiqamətə dair	20
Jalə Zeynallı Qədim yazılı abidələr və ədəbiyyat əsasında əski türk toplumlarında qadın hüquqları və qadına münasibətin analizi	24
Nigar Ağayeva Artur Klarkın “Şəhər və Ulduzlar” romanında distopiyaya çevrilmiş utopik şəhərlər	28
Leyla Adıgözəlova Rus dilində idman terminlərinin leksik-semantik məna qruplarına görə təsnifatı	33
Flora Əkbərova İqtisadi mətnlərdə modallıq	37
Gözəl Əliyeva Məktəblilərin təhsil motivasiyası	41

TƏBİƏT ELMLƏRİ
NATURAL SCIENCES

Şəhla Əliyeva, Sevinc Eyvazlı, Sevdə Rəhimli Dəri və visseral leişmaniozun törədicilərinin 7 aylıq kriokonservasiyadan sonra <i>in vitro</i> kultura şəraitinə adaptasiyası	43
Aynur Hüseynova Abşeron şəraitində ətraf mühit amillərinin <i>Arbutus unedo</i> L. növünə təsiri	46

İmzalandı: 25.06.2023

Formatı: 60/84, 1/16

H/n həcmi: 3.25 ç.v.

Sifariş: 650

“ZƏNGƏZURDA” çap evində çap olunub.

Ünvan: Bakı şəh., Mətbuat prospekti 529-cu məh.,

“Azərbaycan” nəşriyyatı, 6-cı mərtəbə

Tel.: + 994 50 209 59 68

+ 994 55 209 59 68

+ 994 12 510 63 99

e-mail: zengezurda1868@mail.ru

